

SULITJELMA - ET SPESIELT GRUVESAMFUNN

Hilde Mangset Lorensen, NRK Nordland

Dette er en artikkel skrevet av journalist Hilde Mangset Lorensen, med fotografier av Ola Helness. Artikkelen kommer i sin helhet inn i boken «Bergets beseirere» som redigeres av NFFs Kulturutvalg og som utgis i løpet av høsten 2020.

Presentasjonen for Fjellsprenningsdagen blir en noe forkortet utgave av artikkelen for å tilpasses tilgjengelig tid. Forfatteren hadde ikke anledning til å holde presentasjonen selv, og den blir derfor fremført av Per Bollingmo.

SAMMENDRAG

Malmen i Sulitjelma ble funnet i 1858. Den svenske konsulen Nils Persson sikret seg rettighetene til et stort område for å starte gruvedrift. I 1887 kom driften i gang, og det ble bygget et samfunn i ødemarken. Det viste seg imidlertid at Persson ikke bare eide gruen, men hele samfunnet, med boliger, veier, skole, bakeri og den eneste butikken. I tillegg hadde de egen myntenhet. Et sterkt klassesdelt samfunn gror frem der funksjonærene har gode boligforhold, og arbeiderne bor under trange forhold, og hvor helsetilstanden er dårlig. På kirkegården er det flest barn som er gravlagt. Etter hvert blir det opprør mot de dårlige forholdene og arbeiderne organiserer seg. Forholdene blir etter hvert bedre, og ved avslutningen av driften i 1991 er det totalt drevet ut 1240 km med tunneler, eller strekningen Sulitjelma-Drammen.

SUMMARY

The ore deposits in Sulitjelma were discovered in 1855. The Swedish consul Nils Persson acquired the rights to utilize the deposits, and mining activities started in 1887. Persson did not only own the mine, but the whole society with houses, roads, school, bakery, the only shop available, and a monetary system with its own currency. A society with severe differences in living standards were established. Workers had very harsh working conditions, poor housing- and health standards. The miners opposed to the conditions and were finally organized in unions. The conditions improved, and at the termination of the mining activities in 1991, a total of 1240 km tunnels were excavated, equal to the distance Sultjelma - Drammen.

Labyrinten av gruveganger ledet over hundre mann i døden. De mørke gruvegangene i Sulitjelma var beryktet. Men da arbeiderne også skulle «slavemerkes», skjedde noe som fortsatt sprer godhet i bygda. Det skulle egentlig ikke vært noe her. Ingen vei, coop-butikk, skole eller kirke. Området var nesten ubebodd helt fram til slutten av 1800-tallet. Men en skinnende stein forandret alt. Også for oss som lever i dag.

Sulitjelma er et veldig spesielt sted. Tove Wensell ser utover den hvite fjellheimen. Lufta står helt stille. Bare lyden av ei kråke og vinteren som sklir ned fra takene i store flak. Det er mange som har sagt akkurat det: At Sulitjelma skiller seg ut.

Det lå så isolert. Her gjaldt lenge ingen andre regler enn de som eierne av området fant på. I dag må du kunne historien for å forstå det du ser rundt deg. Forstå hvorfor noen hus er små og enkle, mens andre er store og utsmykkede. Hvorfor flertallet av gravene på den eldste kirkegården tilhører barn under ti år. Eller hvorfor kirka ikke har spir. – Klasseskillet var enormt. Enormt. Det skarpe sollyset i fjellheimen svir i øynene. Men noen meter under oss, ligger et stort, menneskeskapt mørke.

En verdifull stein. Hele historien starter med én enkelt stein en fattig same oppdaget i 1858. Samen het Mons Petter og bodde på en gård i nærheten av det som i dag er Sulitjelma. Hver sommer kom han til den frodige fjellsiden for å skjære ut tømmer av gamle furutrær.

På en av disse turene søkte han ly under noen fjellhyller. Der oppdaget han en stein som skinte som gull. Samen tok med seg steinen ned fra fjellet og til den lokale handelsmannen. Men beskjeden han fikk, var nedslående. Riktignok lignet steinen på gull, men den var altfor lett til å kunne være det, mente handelsmannen. Samen måtte derfor reise tomhendt hjem igjen og døde senere i fattigdom. Men steinfunnet vakte likevel såpass nysgjerrighet i lokalsamfunnet at det ble gjort flere undersøkelser i tiårene som fulgte. Det viste seg at det ikke var gull, men store mengder malm inne i fjellet.

Selv om det var verdifullt, tvilte mange på at det ville være mulig å gjøre driften lønnsom på et så øde sted. Det ble med noen sporadiske forsøk, inntil den svenske konsulen Nils Persson i 1886 kom over en steinprøve i København. Han ville bruke malmen til kunstgjødsel og sikret seg raskt rettighetene til et 400 km² stort stykke av Nordlandsfjellene. Siden området ble ansett som ødemark, betalte han ingenting for avtalen.

Det skulle snart vise seg at svensken hadde gjort et kupp, og allerede vinteren etter var driften i gang. På rekordtid oppstod nå et helt samfunn ut av ingenting. Det ble bygd vei, arbeiderboliger, telegraf, sykehus, post, skole, bakeri og butikk i fjellheimen. Allerede tidlig på 1900-tallet er gruveselskapet blitt landets største bergverk og nest største industribedrift. Fattige bønder og fiskere kommer i tusentall for å arbeide i gruvene.

Men mange får sjokk. For at Sulitjelma ikke er som et hvilket som helst tettsted, får de raskt merke.

Eier alt. Verket eier nemlig ikke bare gruvene. Det eier hele stedet. Det eier huset arbeiderne bor i, maten de spiser, veien de går på og svovelrøyken de puster. Gruvesamfunnet har sin egen myntenhet og den eneste matbutikken som er tillatt, eier verket. Der kan priser fastsettes, slik arbeidsgiveren ønsker. Kyr og geiter, som kan gi arbeiderne tilgang på egen mat, er strengt kontrollert, ettersom verket også eier beitemarka. I tillegg bestemmer verket hvem som skal få bo i Sulitjelma. Blir en arbeider syk, må han og familien flytte. Gamle og uføre sendes vekk. Dør en familiefar i gruvene, får ikke enken og barna bli boende i Sulitjelma. Det er kun plass til dem som kan arbeide. Samtidig er det nok av folk å ta av. I starten er det så stort overskudd av arbeidskraft at de fattige arbeiderne må starte dagen med å by mot hverandre.

De som sier seg villig til å jobbe for den laveste lønna, får dagens oppdrag. Etter hvert avvikles dette systemet, men lønna er fortsatt lav. I 1903 er den på åtte kroner for en hel måned, noe som tilsvarer 586 kroner i dagens kronekurs. Arbeidsdagene i gruva er kalde og mørke. De starter vanligvis klokka 06.00 og varer i ti til tolv timer. Jobben er farlig, og de fleste nordmennene er uten erfaring fra gruvearbeid. Flere dør i sprengningsuhell, andre får

store steinblokker over seg og blir enten lemlestet eller mister livet. Kan de ikke lenger jobbe, må de ut. Blir en arbeider oppfattet som uhøflig, får han bot. Andre steder i landet har arbeiderne begynt å gjøre opprør. Men i det lukkede Sulis-samfunnet får ingen med slike tanker slippe inn. Verket har egne spioner som angir personer med opprørstanker. Noen snikes inn, men blir oppdaget og svartelistet.

Barnas kirkegård. I mellomtiden fortsetter et klassesdelt Sulitjelma å vokse fram. I den finere delen av tettstedet bygges vakre hus med utsmykninger og frodige hager. Her bor funksjonærene, ingeniørene og direktøren. Direktørboligen i Furulund har også andedam, tennisbane og lysthus.

Arbeiderfamiliene huses i trange boliger med kakerlakker og bitende veggglus. Boligmangel gjør at de er forpliktet til å huse såkalte «lauskarer», altså menn som bor der uten familie. Boligene ligger i tilknytning til de ulike gruvene, for å gjøre veien for arbeiderne kortest mulig. I et gammelt opptak med forfatteren og historikeren Dag Skogheim, forteller Aksel Gullesten om hvordan han som åtteåring kom opp til Sulis fra Hemnes.

– *Jeg syntes det var stygt. Alt var svart og avbrent. Røsteovnene gjorde lufta så svart at det nesten ikke var mulig å trekke pusten. Åtteåringen er en av tretten søsken.*

Han og familien får leilighet i den såkalte Storbrakka. Der bor barna, foreldrene og to løskarer fordelt på to rom på totalt 31 m². Det var så trangt at det var om å gjøre å bevege seg minst mulig. Boforholdene gjør at sykdommene florerer. Det gir utslag på en særlig dyster statistikk.

På kirkegården som åpner i 1894 er flertallet av de gravlagte barn.

I en medisinalrapport fra Sulitjelma rundt 1900 står det: «*Det har været aldeles paaafalende alle de barnekister som i vinterens løp er kjørt paa kirkegaarden heroppe, og efter det vi har bragt i erfaring er det overveiende antal fra familier med daarlig husrom*»

I løpet av de 27 årene gravgården er i drift blir 277 barn under ti år gravlagt her. I tillegg gravlegges 61 dødfødte spedbarn. Gravstedet i fjellsiden skal senere bli kalt barnas kirkegård. Det er i dette samfunnet av fortvilte foreldre og slitne kropper et opprør skal skje:

Arbeidsverktøyene i starten er hammer, feisel og ei tranlampe. Utgiftene til dette trekkes fra arbeidernes lønn. Her fra Charlotta-gruvene i 1895.

Grenseløst dårlig behandlet av arbeidsgiver, og motstandsviljen tiltar. Fra Charlotta gruva 1895. Foto: Helgesen, Nicolai Marselius / Nordlandsmuseet

Slavemerket. Frustrasjonen over det som nå er blitt kjent som «Lapplands helvete» øker. En januardag i 1907 er grensen nådd. Den utløsende årsaken er at arbeiderne blir beordret til å bære et blylodd rundt halsen. Loddene er nummererte og kopiert opp i hundretalls. Hver arbeider har hvert sitt nummer. Loddene skal tas på når de går på vakt og henges fra seg når de går av. Slik kan ledelsen passe på at alle overholder vakta. Men mens noen av de eldre mennene tar på seg loddet, nekter resten. De ser det som en nedverdiggelse, som nok et eksempel på at de oppfattes mer som dyr, enn mennesker.

Verksledelsen gjør dermed noe som virkelig får det til å svartne for arbeiderne. De tar med seg blyloddene til Charlotta-gruvene. Der jobber de som er aller mest avhengig av inntekten de får. I denne gruva er de fleste familiefedre til store barneflokker. Verksledelsen mener denne gruva vil være det enkleste stedet å innføre ordningen.

Men de tar feil. Mennene nekter.

120 menn lar blyloddene ligge.

– Si meg, er dette arbeidsnekt? spør verksbetjenten en av mennene om.

– Nei, jeg nekter ikke å arbeide. Men jeg nekter å ha på meg det slavemerket.

De blir oppsagt på stedet.

Masseoppsigelsen av fedrene i Charlotta-gruva sprer seg til de andre gruvene.

Det er nå det skjer. Det er som et ras utløses. Søndag 13. januar skriver arbeiderne seg inn i historien. I gruve etter gruve forlater mennene de mørke gruvegangene og arbeiderboligene. 200 her, 300 der. De går i store flokker ned fra fjellsidene og mot det eneste stedet verket ikke eier; det islagte Langvatnet.

Forbannelsen. Inne i kirka holder presten gudstjeneste denne søndagen. Over hodet hans står det høyreste kirketaket, fortsatt uten spir. Det har den gjort siden den ble innviet for noen år tilbake. Folk i bygda har rett og slett ikke tatt sjansen på å sette på et spir. Årsaken er et syn

som en forvist same skal ha sett, lenge før gruvedriften startet. Ifølge spådommen hvilte en forbannelse over stedet. Han sa han hadde sett folk komme i tusentalls, at fjell skulle brytes og skogen skulle herjes.

«Men når sola gyllar i kirkespir, skal stormen øda mennerskans verk».

Derfor ble spiret liggende. Men presten kommer snart til å tro at dommedagen likevel er kommet. For midt under prekenen kommer verkets bokholder inn. Han sier noe til klokkeren som står ved døråpningen. Klokkeren går opp mot prekestolen og hvisker noe til presten. Presten avslutter prekenen og går ut på kirkebakken. Dagslyset har så vidt seget innover dalen. Men det er klart nok til å se det som skjer. Synet skal ha fått presten til å utbryte; «Nå faller det gamle Sulitjelma».

Der ute på isen, like ved kirken, omkranset av fjell, står rundt 1300 arbeidere.

Slik så blyloddet ut. Det var dette arbeiderne ble bedt om å bære rundt halsen. De følte menneskeverdet sto på spill, og nektet. Foto: Ola Helness

Gruvearbeiderne hoier og jubler. De har aldri før vært samlet på denne måten. Nå snakker alle med alle. Stadig flere kommer til, trækker opp nye stier i snøen. Kvinner, menn og barn. Noe har brast. På provisoriske kasser holder arbeiderne improviserte taler, mens noen av funksjonærene står på land og ser. Over natta blir omtrent samtlige av arbeiderne organisert. Kort tid etter får Arbeidsmannsforbundet et telegram fra Sulitjelma-arbeiderne. Beskjeden er enkel: Send 1200 medlemsbøker! Etter denne dagen blir Sulitjelma aldri den samme.

Verket gir opp å innføre «slavemerket». Den første tariffavtalen blir forhandlet frem. Enkelte arbeidsplasser får 8-timers arbeidsdag. Og når våren begynner å sildre nedover fjellsidene, går arbeiderne i sitt aller første 1. mai-tog.

I 1907 går arbeiderne i sitt aller første 1.mai-tog. Foto: Nyhetsspiller.

Men kampen for en bedre framtid har så vidt begynt. Bare noen år senere skal fire skip med 350 væpnede soldater gli rolig gjennom fjorden, på vei mot Sulitjelma.

Kontroll.

«Jeg får nesten frysninger av å tenke på det. Alle historiene her». *Måten de levde på.* Tove Wensell (68) har bodd hele livet sitt i Sulitjelma og området rundt. Nå viser hun turister rundt på hjemplassen.

Det var som et føydalsamfunn. Det var kontroll med absolutt alt du skulle foreta deg.

Faren hennes var jernbanearbeider og hun husker godt klasseskillet, også da hun vokste opp. *Jeg husker jeg gikk i 1.mai-tog som barn. Da vi gikk forbi funksjonærboligen sto han med ryggen til og raket i hagen. Det var et skarpt skille. Langt opp på 80-tallet.*

Hun tilhører den samiske slekta som har røtter i dalen tilbake til 1700-tallet. Etter at kreften rammet henne for noen år siden, forsto hun viktigheten av å tilhøre et sted. Nå gjør hun det hun kan for å gjøre historien til hjemplassen kjent. *Jeg er så inderlig glad i dette stedet.*

I dag er gruvene stengt og verket nedlagt. På overflaten kan Sulitjelma nesten se ut som en hvilken som helst bygd. Klynger av hus. Et stort, islagt vann. En kirkegård i fjellsiden.

Landskapet skjuler den enorme labyrinten inne i fjellet. Vet man ikke at den er der, er det som den ikke eksisterer.

Tove Wensell har røtter i Sulitjelma tilbake til 1700-tallet. Foto: Ola Helness

Omfanget er nesten uforståelig.

I løpet av 104 år gravde arbeiderne ut ganger i mørket som i utstrekning kunne gått fra Sulitjelma til Drammen. Lag på lag. Dypere og dypere.

«I et mørke så absolutt at mennesket mistet orienteringsevnen fullstendig og kunne rave om i de veldige gangene til det stupte om», slik historiker Dag Skogheim beskriver det i romanen «Sulis».

Skogheim intervjuet en lang rekke gruvearbeidere i arbeidet med boka. I den beskriver han desperasjonen mange hadde etter å komme seg vekk og hvordan livet i gruvene kunne påvirke psyken. Nå er det ingen lenger som får komme inn i gruvene. Det er for farlig. Stein kan rase ned. Men vi har flaks. Wensell kjenner noen. *Her kan vi gå.*

Hun trår over noen sølepytter med smeltevann og går mot noe som ligner et grønmalt verksted med en parkeringsplass utenfor. Døra står åpen. *Hallo?* hun titter inn.

Foto: Olav Helness

Der inne står John Gunnar Olsen og skruer på en snøskuter. Han kommer bort og hilser. *Sønnen min driver med cross, skjønner du og peker bort på scooteren.* Han er tredje generasjon som har arbeidet for gruveselskapet. Selv startet han som 18-åring og jobbet noen år før det ble nedlagt i 1991. Rommet han står i ligner på en garasje, med betonggulv, verktøy og en gammel kalender. Men i virkeligheten er det inngangen til gruveporten. Olsen går inn i det som ligner en garderobe, men den har ingen endevegg. Bare en ny dør.

Militærmakt.

Gruva, som noen generasjoner senere skal være kamuflert bak det som ser ut som et verksted, er en av de første som graves ut. Det er på den tiden det fortsatt brukes hester til å dra lasten inne i mørket, og arbeiderne knapt ser dagslys store deler av året. Men etter opprøret på isen i 1907 skjer det sakte, men sikkert små forbedringer. Barna deres får mer skolegang. Det blir etablert et bibliotek. Fagforeningen godtas av ledelsen. Likevel er arbeiderne fortsatt nederst på rangstigen. Prisdugg både kobberpriser og verkets påfunn.

I 1911 går de ut i sin første streik. Nå er de ikke lenger alene, men en del av en landsomfattende gruestreik. Målet er en økning i minstelønnen fra 30 til 35 øre i timen. For å presse arbeiderne bestemmer verksledelsen at de nå ikke får slå høy. Dyrene får heller sulte. Gresset ligger tross alt på verkets eiendom. Etter over to måneder er streiken avsluttet. Arbeiderne vant ikke fram, men de hadde i det minste stått samlet. I årene som følger kommer det flere streiker. I 1918 oppfattes samholdet i gruvesamfunnet som en så stor trussel, at militæret settes inn.

Årsaken er at arbeiderne beskytter en av sine egne, som skal arresteres for å ha nektet militærtjeneste. I gruvesamfunnet er det stor forståelse for militærnekt. Militæret oppfattes av mange på denne tida som nok en måte å holde arbeiderklassen nede. Det sies at forholdene i brakkene var så harde at mennene ofte kom hjem i dårlig forfatning. Men hos myndighetene, som frykter en klassekamp slik den i Russland, slås ordrenekt hardt ned på. Lokalt politi forsøker flere ganger å reise opp til Sulitjelma for å hente ned militærnekteren. Men gruvearbeiderne nekter å gi han fra seg. Det fører til nasjonale avisoppslag. Regjeringen reagerer med å sende 355 soldater, offiserer og ordenspoliti opp til Sulitjelma.

Alle veier stenges. Telefonforbindelsen kuttes. 11 arbeidere arresteres.

1-0 til gruveledelsen og regjeringen. I dette fjellandskapet skjuler det seg en milelang labyrint. I utstrekning kunne det gått fra Sulitjelma til Drammen. Her ser vi flere av de gamle arbeiderboligene i Jakobsbakken.

Fjelltraktene som skjuler malmbeforekomstene. Foto: Ukjent

Fremskritt.

Mellomkrigstiden blir tung for mange arbeidere. Dårlig økonomi og stadige lockouts fører til vanskelige tider for arbeiderne og familiene. Samtidig er det lyspunkter. I 1923 innføres åtte timers arbeidsdag for alle. Flere arbeiderboliger får innlagt vann og toalett. Arbeidsløs ungdom får tilbud om kveldskurs og håndverkurs. Det samles inn penger til de brannrammede og bevilges penger til familier uten inntekt.

Arbeidernes forsamlingshus står ferdig i 1926 og kulturlivet blomstrer. Det arrangeres skirenn, opprettes korps og idrettslag. De fagorganiserte får i stand en syke- og hjelpekasse, og eldre som ikke lenger kan jobbe får et sted å bo. Samtidig er ikke verksledelsen like hardhendt som tidligere. Det satses mer på sikkerhet i gruvene og det vies mer tid til plagene mange arbeidere sliter med.

På 60-tallet åpner et helt nytt boligfelt for arbeiderne. Denne gangen er det eneboliger. Nå bor de til og med side om side med noen av funksjonærene. Funksjonærene får riktignok velge husene sine først, - men etter dem i køen står familier med mange barn eller sosiale problemer. Litt etter litt blir Sulitjelma et bedre sted å vokse opp. Etterkommerne til de første gruvearbeiderne får mer skolegang, bedre boforhold og tryggere jobber. Over hele landet leder de små og store kampene til små seire. Velferdssamfunnet ser dagens lys.

Fra mørke til lys. *Henger dere med?* John Gunnar Olsen titter bak seg. Han har forlatt snøskuteren og gått inn i et siderom som ligner en garderobe. Vi passerer en gammel vask, en benk og noen støvler. Så åpner han en til dør, - og der ser vi fjellveggen. Vi går inn i et stort rom med neonlys, dryppende gruvevegger og en rusten skinnegang med små vogner.

Gamle plakater er hengt opp som en påminnelse til arbeiderne om hvor mye utstyret de bruker koster. Viseren på klokka står stille. Olsen fortsetter innover langs skinnegangene. Lufta blir kaldere mot ansiktet for hvert skritt vi tar, fingrene stivere. Det er som å gå inn i et kjølerom. Den tidligere gruvearbeideren stopper ved den stengte porten og klemmer inn bryteren. Jernporten rykker til og trekker seg sakte opp. Den stopper og det blir stille. Der inne høres kun lyden av dryppene fra gruvetaket.

Totalt 124 mil er hugd ut. Av dette er 84 mil blitt skinnelagt. I prinsippet skal du kunne bevege deg fra den ene graven til den andre. Bak porten fortsetter skinnegangene flere

kilometer, før de ender ved smalere tunneler knapt bredere enn at ett menneske får plass. Der kunne man sendes videre ned i mørket. 500 meter ned under Langvatnet kom de. Ofte orienterte arbeiderne seg kun ved hjelp av hukommelsen. Valgene som ble tatt her inn, kunne være skjebnesvangre. Rundt 120 personer døde i ulykker i forbindelse med gruvene. Tar man med alle de som døde av indirekte skader er tallet langt høyere. Amputeringer det gikk verk i. Lungebetennelse. Svovelrøyk som fikk det til å renne blod fra både nese og øyne.

Hvordan det var å jobbe i et trangt mørke med få utveier, er ikke lenger noe folk flest kan få følelsen av. Rasfaren er for stor og det er utfordrende å skaffe nok penger til sikring.

Mye er oversvømt. Det er naturen som bestemmer. Fjellet lever sitt eget uforutsigbare liv, sier Olsen. Wensell er redd historien er i ferd med å bli glemt.

Museet borti veien, med gamle gjenstander og utkledd mannekengdukke, er det nærmeste vår generasjon får komme. Nå ligger gangene i fjellet der helt uberørt.

Stille som i graven.